

ΤΟ ΛΕΓΟΜΕΝΟ «ΗΘΙΚΟ ΠΟΙΗΜΑ»
ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΝΑΣΣΗ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ - ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ

Στὰ 1875 (ἄς θυμηθοῦμε κάποια πράγματα γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ξεκινήσουμε) ὁ E. Miller ἐκδίδει ἀπὸ τὸ χφ. 2750^A τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιοῦ ἓνα ἀνώνυμο καὶ ἄτιτλο – ἔτσι παραδίδεται ἀπὸ τὸ χφ. – ποίημα ἀπὸ 916 πολιτικούς δεκαπεντασύλλαβους στίχους¹. Ὑστερα ἀπὸ τὸν Πρόλογο (στ. 1-76) ἀκολουθοῦν στὸ ποίημα αὐτὸ ἑκατὸ κεφάλαια μὲ ἠθικά παραγγέλματα (π.χ. *α' Περὶ πίστεως· γ' Περὶ ἀγάπης· η' Περὶ φθόνου· μγ' Περὶ αὐταρκειᾶς* κτλ.) μὲ ποικίλη ἔκταση (στ. 77-898) καὶ ἀκολουθεῖ ὁ Ἐπίλογος (στ. 899-916). Ὁ E. Miller θεώρησε ὡς συντάκτη τοῦ ποιήματος τὸν γνωστὸ χρονογράφου καὶ λόγιου τοῦ 12ου αἰ. Κωνσταντῖνου Μανασσῆ, στηριγμένος τόσο στὴ γλώσσα καὶ στὸ ὕφος τοῦ ἔργου ὅσο καὶ στὸ γεγονός ὅτι πολλοὶ στίχοι τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος», ὅπως τὸ ὄνομασε ὁ ἐκδότης του ἀπὸ τὸ περιεχόμενο, δὲν ἦταν παρὰ δάνεια, λιγότερο ἢ περισσότερο πιστά, ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Κωνσταντῖνου Μανασσῆ *Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν*², ὅπως ἤξερε τὸ μυθιστόρημα αὐτὸ βέβαια ὁ E. Miller ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῶν ἀποσπασμάτων του ποὺ εἶχαν γίνει ἀπὸ τοὺς Boissonade³ καὶ Hercher⁴. Σήμερα, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔκδοση καὶ ἄλλων ἀποσπασμάτων τοῦ μυθιστορήματος, ξέρουμε ὅτι οἱ κοινὸι στίχοι ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα εἶναι πολὺ περισσότεροι⁵.

Πρόκειται γιὰ τὴν ἀνακοίνωσή μου στὴν 5' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση τοῦ Τομέα ΜΝΕΣ τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τοῦ Α.Π.Θ. (12-14.5.1994), ποὺ ἦταν ἀφιερωμένη στὴ μνήμη τοῦ καθηγητῆ Ἀντωνίου Σιγάλα.

1. E. Miller, «Poème moral de Constantin Manassès», *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 9 (1875) 23-75 (στὸ ἐξῆς: E. Miller, «Poème moral»).

2. Ὁ.π., σ. 29.

3. *Nicetae Eugeniani narrationem amatoriam et Constantini Manassis fragmenta* edidit, verstit atque notis instruxit J. F. Boissonade, τ. Α'-Β', Parisiis 1819. Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μανασσῆ μὲ λατινικὴ μετάφραση ἐκδίδονται στὶς σσ. 364-403 τοῦ Α' τόμου. Στὶς σσ. 401-405 τοῦ Β' τόμου ἔχουμε ἀπὸ τὸν Boissonade κριτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ σχόλια στὸ μυθιστόρημα τοῦ Κωνσταντῖνου Μανασσῆ.

4. *Erotici scriptores Graeci*, recognovit R. Hercher, τ. Α'-Β', Lipsiae 1859. Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μανασσῆ στὶς σσ. 553-577 τοῦ Β' τόμου.

5. Βλ. O. Mazal, «Das moralische Lehrgedicht in Cod. Paris. gr. 2750^A - Ein Werk eines Nachahmers und Plagiators des Konstantinos Manasses», *BZ* 60 (1967) 247-268, ἰδίως 266-267

Μὲ τὴν ἄποψη αὐτῆ τοῦ Miller, ὅτι ποιητῆς δηλαδὴ καὶ τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος» ὑπῆρξε ὁ Κωνσταντίνος Μανασσῆς, δὲν συμφώνησε ἀπόλυτα ὁ Krumbacher, ὁ ὁποῖος θὰ παρατηρήσει: «Ὅπωςδὴποτε, ἀναμφίβολου εἶναι ὅτι τὸ ποίημα ἔχει στενωτάτην συγγένειαν πρὸς τὸν Μανασσῆν, ὥστε ἂν δὲν εἶναι αὐτοῦ ἔργον ἐξάπαντος ἀνήκει εἰς τινὰ τῶν θαυμαστῶν καὶ μιμητῶν του»⁶.

Δύο ὑπῆρξαν οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Krumbacher ἐξέφρασε τὶς ἀμφιβολίες του. Πρῶτα πρῶτα, ἂν ὁ Κωνσταντίνος Μανασσῆς ὑπῆρξε ὁ ποιητῆς καὶ τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος», τότε πρέπει, ὅπως παρατηρεῖ, νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἀντέγραψε τὸν ἑαυτό του (ἔχουμε, ὅπως εἶδαμε, ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα – Μυθιστόρημα καὶ «Ἠθικὸν ποίημα» – κοινούς στίχους καὶ κοινὰ χωρία)· κατόπιν, τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἴδιο χφ., τὸ Paris. gr. 2750^A, περιέχει «καὶ ἄλλο ποίημα» ὅπως σημειώνει ὁ Krumbacher, «ἠθικὸν ὁμοίως ἐξ ἑκατὸν συγκείμενον κεφαλαίων». Ἄς προσθέσω ἐδῶ ὅτι ἀπὸ τὸ δεύτερο «ποίημα» – κρατῶ ἀκόμη τὸν ὄρο αὐτό – πῆρε ὁ Miller καὶ τοὺς τίτλους τῶν κεφαλαίων καὶ τοὺς πρόσθεσε, μὲ τὴ δημοσίευσή τους, στὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος» ποῦ μᾶς παραδίδονται ἀριθμημένα ἀλλὰ ἄτιτλα⁷.

Ἀπὸ τὸ 1897, ὅταν δημοσιεύεται ἡ δευτέρα ἐκδοσις τῆς Ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας τοῦ Krumbacher, ἕως τὸ 1966 καὶ 1967, ἡ ἔρευνα φαίνεται ὅτι ξέχασε γιὰ ἑβδομήντα χρόνια τὸ «Ἠθικὸ ποίημα» καὶ τὰ προβλήματα του. Τὸ θυμηθήκαμε τότε, τόσο ὁ Ο. Mazal⁸ ὅσο καὶ ἐγώ⁹, ὅταν καταπιαστήκαμε, σύγχρονα ἀλλὰ καὶ τελείως ἀνεξάρτητα ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, μὲ τὴν κριτικὴ ἐκδοσις τῶν ἀποσπασμάτων ποῦ μᾶς διασώθηκαν ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ, ὁπότε τὸ «Ἠθικὸ ποίημα» μᾶς ἦταν ἀπαραίτητο, γιὰ τὴ στενωτάτη συγγένειά του μὲ τὸ μυθιστόρημα, ὡς ἔμμεση παράδοσή του. Τὰ συμπεράσματά μας, ὡς πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ ποιητῆ, ὑπῆρξαν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα. Ὁ Mazal θὰ καταλήξει στὴν ἄποψη ὅτι τὸ «Ἠθικὸ ποίημα» ἔχει γραφεῖ ἀπὸ

(στὸ ἐξῆς: Ο. Mazal, «Das moralische Lehrgedicht»), καὶ Εὐδ. Θ. Τσολάκης, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ καὶ κριτικὴ ἐκδοσις τοῦ μυθιστορηματός του *Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν*» [ΕΕΦΣΠΘ, Παράρτημα ἀρ. 10], Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 26 καὶ 40-41 (στὸ ἐξῆς: Εὐδ. Θ. Τσολάκης, «Συμβολή»).

6. K. Krumbacher (μτφρ. Γ. Σωτηριάδου), *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας*, τ. Α', Ἀθῆναι 1897, σσ. 768-769.

7. Βλ. E. Miller, «Poème moral», σ. 30.

8. O. Mazal, «Neue Exzerpte aus dem Roman des Konstantinos Manasses», *JÖBG* 15 (1966) 231-259. Ὁ ἴδιος, «Das moralische Lehrgedicht», καὶ, *Der Roman des Konstantinos Manasses. Überlieferung, Rekonstruktion, Textausgabe der Fragmente* [Wiener byzantinische Studien, Band IV], Wien 1967 (βλ. εἰδικότερα τὶς σσ. 62-69) (στὸ ἐξῆς: Ο. Mazal, *Der Roman*).

9. Εὐδ. Θ. Τσολάκης, «Συμβολή».

κάποιον μιμητὴ τοῦ Μανασσῆ, ὁ ὁποῖος ἀντλήσε «ἀδίστακτα»¹⁰, ὅπως παρατηρεῖ, ἀπὸ τὸ πρότυπο του, τὸ μυθιστόρημα δηλαδὴ τοῦ Μανασσῆ· ὅτι τὸ ποίημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἔχει γραφεῖ ἀπὸ κάποιον μιμητὴ καὶ θαυμαστὴ τοῦ ἔργου τοῦ Μανασσῆ γύρω στὰ 1200 ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ., ὅταν ἡ παράδοση καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ μυθιστορήματος ἦταν ἀκόμη πρόσφατες, καὶ ὅτι ὁ ποιητὴς του ἦταν ἴσως ἓνας ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ βυζαντινοῦ χρονογράφου¹¹. Θὰ τονίσει, βέβαια, καὶ ὁ Mazal τὴν πάρα πολὺ στενὴ σχέση τῶν δύο ἔργων ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς γλώσσας καὶ τοῦ ὅφους. Θὰ σημειώσει, π.χ., ὅτι τὸ κεφ. 42, «Περὶ διαβολῆς» (στ. 397-414) προδίδει τόσο πολὺ τὴν τεχνοτροπία τοῦ Μανασσῆ, «ὥστε νὰ πιστεύουμε ὅτι πρόκειται γιὰ δάνειο»¹² – δὲν ἔχουμε ἀντίστοιχους στίχους στὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τοῦ μυθιστορήματος – καὶ θὰ παρατηρήσει ἀκόμη ὅτι τὸ κεφ. 81, «Περὶ πλοῦτου» (στ. 755-766) «ὀφείλει πολλὰ στὸν τρόπο γραφῆς τοῦ Μανασσῆ ... ὅμως δὲν βρίσκουμε κανένα παράλληλο χωρίο στὰ ἀποσπάσματα τοῦ μυθιστορήματος»¹³.

Ἡ ἀποψη τοῦ Mazal ὅτι ὁ Κωνσταντίνος Μανασσῆς δὲν ὑπῆρξε ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος» στηρίζεται σὲ διαπιστώσεις, ὀρθὲς ἄλλωστε, στὶς ὁποῖες κατέληξε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση καὶ τὴ μελέτη τοῦ τρόπου ἐργασίας τοῦ ἀγνώστου μας ποιητῆ τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος». Ὑπάρχουν δηλαδὴ πολλὲς ἀδυναμίες καὶ ἀδεξιότητες στὴ σύνθεση τοῦ ποιήματος, π.χ. στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐντάσσονται τὰ δάνεια στὶς διάφορες ἐνότητες, ἀδυναμίες καὶ ἀδεξιότητες ποὺ δὲν δικαιολογοῦνται, ἂν ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος» ταυτισθεῖ μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Μανασσῆ¹⁴. Ἄς προσθέσω ὅτι καὶ προσωπικὰ εἶχα ἐπισημάνει τὶς παραπάνω ἀδυναμίες καὶ ἀδεξιότητες¹⁵. Ἡ ἐρμηνεία μου ὡστόσο ἦταν διαφορετικὴ.

Ἡ ἀποψή μας ὅτι τὸ «Ἠθικὸ ποίημα» ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Μανασσῆ στηρίχθηκε σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐνδείξεις. Τὸ ποίημα ἔχει γραφεῖ ἀπὸ κάποιον μοναχὸ καὶ ἀπευθύνεται σὲ κάποιον ἄλλο μοναχό, ἱεραρχικὰ ἀνώτερο ἀπὸ τὸν ποιητὴ (π.χ. ἡγούμενο, γέροντα)¹⁶. Ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς ἔχουμε λόγους νὰ πιστεύουμε ὅτι ὑπῆρξε μονα-

10. O. Mazal, «Das moralische Lehrgedicht», σ. 249. Θὰ παρατηρήσει ἀκόμη (βλ. O. Mazal, *Der Roman*, σ. 62) ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος» ἔχει «λεηλατήσει» τὸ μυθιστόρημα.

11. O. Mazal, «Das moralische Lehrgedicht», σ. 251, καὶ, *Der Roman*, σ. 63.

12. O. Mazal, «Das moralische Lehrgedicht», σ. 257.

13. Ὁ.π., σ. 263.

14. Ὁ.π., σ. 267.

15. Eῦδ. Θ. Τσολάκης, «Συμβολή», σσ. 27 κ.έ.

16. Ὁ.π., σσ. 24-25.

χός¹⁷. Ἐπιπλέον ὁ ποιητὴς στὸν Πρόλογό του φέρει τὸν λόγο στὸν ἑαυτὸ του μὲ μιὰ μεταφορὰ ἀπὸ τὸν ναυτικὸ βίο: ἢ μᾶλλον νεύσω τὸ πτερόν, πρὸς ἑμαυτὸν ἐλκύσω, / καὶ τρέψω τὸ πηδάλιον, τοὺς κάλωας, τὰ λαίφη¹⁸, μεταφορὰ τὴν ὁποία ἀγαποῦσε ιδιαίτερα ὁ Μανασσῆς. Σὲ πολλὰ του ἔργα, ὅπως εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε, ὁ ἐπίλογος τελειώνει μὲ παρόμοιες μεταφορές¹⁹. Νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ θαυμασμὸς ὁδήγησε τὸ χέρι τοῦ μμητῆ νὰ μμηθεῖ καὶ στὴ λεπτομέρεια αὐτὴ τὸν Κωνσταντῖνο Μανασσῆ;

Γιὰ νὰ ἐρμηνεύσω τὴν ἀδεξιότητα τοῦ ποιητῆ στὴ σύνθεση τοῦ «Ἡθικοῦ ποιήματος» καὶ τὴν ἀδυναμία του κάποτε νὰ ἐντάξει τὰ δάνειά του ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα στὶς ἀνάγκες ποὺ τώρα ὑπηρετοῦσε, παρατηροῦσα παλαιότερα: «Στὴν ἀντίρρηση ποὺ θὰ μπορούσε νὰ προβληθεῖ, ὅτι ἡ ἀδεξιότητα τοῦ ποιητῆ τοῦ “Ἡθικοῦ ποιήματος” μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι ὁ Μανασσῆς, ἀλλὰ κάποιος μμητῆς του, ἔχω νὰ παρατηρήσω, ὅτι εἶναι πιθανότερο νὰ ὀφείλεται ἡ ἀδεξιότητά του στὴ δυσκολία κάθε φορὰ τῆς προσαρμογῆς τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ μυθιστορήματος στὴν καινούργια του θέση στὸ “Ἡθικὸ ποίημα” καὶ στὸν σκοπὸ ποὺ ἔμελλε τώρα νὰ ὑπηρετήσῃ»²⁰. Ἄς προσθέσω ὅτι, ὅταν ἔγραφα τὰ παραπάνω, εἶχα τὴ γνώμη ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ ποιητῆ τοῦ «Ἡθικοῦ ποιήματος» δὲν ἦταν παρὰ ἡ ἠθικὴ διδασκαλία²¹. Σήμερα, ξεκινώντας ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἀφετηρία, θὰ πρόσθετα: Ἡ ἀδεξιότητα ὀφείλεται ἴσως καὶ στὴ σπουδῆ τοῦ ποιητῆ νὰ διανύσει τὴν «ὁδὸν τῆς ὑπακοῆς», νὰ τελειώσει δηλαδὴ ὅσο τὸ δυνατόν ταχύτερα τὴν ὑποχρέωση – θὰ δοῦμε ποῖα ἦταν – ποὺ εἶχε ἀναλάβει.

Τέλος, σημειώνουμε ὅτι ὁ Hunger ἀποδέχεται τὶς ἀπόψεις τοῦ Mazal, ὅτι δηλαδὴ τὸ «Ἡθικὸ ποίημα» εἶναι «τὸ προϊόν ἐργασίας ἐνὸς ἐπιμελοῦς μμητῆ τοῦ Μανασσῆ καὶ ὄχι ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ μυθιστοριογράφου»²².

Στὰ 1970 δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν P. Canart ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ ποὺ περιλαμβάνει τὴν περιγραφὴ τῶν χφφ. 1745-1962²³. Ἀπὸ τὸν κατάλογο αὐτὸν πληροφοροῦμαστε ὅτι στὰ

17. Εϋδ. Θ. Τσολάκης, «Συμβολή», σσ. 17, 25, 30.

18. «Ἡθικὸ ποίημα», στ. 63-64.

19. Εϋδ. Θ. Τσολάκης, ὁ.π., σ. 30.

20. Ὁ.π., σ. 27.

21. Ὁ.π., σ. 25.

22. H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν* [= *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*], τ. Β', Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 534.

23. P. Canart, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices manu scripti recensiti. Codices Vaticani graeci (cod. 1745-1962)*, τ. I, Codicum enarrationes, In Bibliotheca Vaticana MCMLXX (στὸ ἐξῆς: P. Canart, *Codices*).

φφ. 342-409ν τοῦ χφ. 1898 τοῦ 14ου αἰ. παραδίδονται καὶ τὰ δύο ἔργα ποῦ μᾶς ἀπασχολοῦν²⁴ καὶ τὰ γνωρίζαμε μόνο ἀπὸ τὸ χφ. 2750^A τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιοῦ. Τὸ πρῶτο ἔργο εἶναι δυστυχῶς ἀκέφαλο καὶ στὸ χφ. τοῦ Βατικανοῦ, καὶ συνεπῶς δὲν ἔχουμε καὶ πάλι καμιὰ πληροφορία γιὰ τὸν συντάκτη του καὶ τὶς προθέσεις του. Ἀπὸ τὸν Canart ἐπιγράφεται (*Incesti poema didacticum*)²⁵, μὲ χαρακτηρισμὸ δηλαδὴ – «ποίηση» – ποῦ τὸν ἀπαντοῦμε ἤδη στὸν Krumbacher. Ὡς «ποίηση» χαρακτηρίζεται τὸ ἔργο αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὸν Mazal²⁶. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Omont: «capita centum de rebus ad morum doctrinam pertinentibus» εἶναι πιὸ ἐπιτυχῆς²⁷.

Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ μιὰ ἀνθολογία ἀγνώστου συντάκτη ἠθοπλαστικοῦ χαρακτήρα. Ἡ «ἀνθολογία» αὕτη ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἑκατὸ κεφάλαια· κάθε κεφάλαιο περιλαμβάνει τέσσερις δακτυλικούς ἑξαμέτρους, τέσσερις ἰαμβικούς τριμέτρους καὶ ὀκτῶ ἀνακρεόντειους στίχους. Ἀκολουθοῦν ἀναπτύξεις σὲ λόγο πεζὸ γιὰ τὸ ἀντικείμενο τοῦ κεφαλαίου καὶ σχόλια στὸ περιθώριον²⁸. Ἐν τῷ σημειῶσω ἐδῶ ὅτι δὲν ἔχουμε παρασελίδια σχόλια γιὰ τοὺς δακτυλικούς ἑξαμέτρους. Πιθανότατα ὁ σχολιαστής, πρόσωπο διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ ἔργου, εἶχε προβλήματα μὲ τὴν κατανόησή τους. Ὅπως παρατήρησε ἤδη ὁ Miller, στὰ παρασελίδια αὐτὰ σχόλια δὲν ὑπάρχει καμιὰ πληροφορία γιὰ τὸν συντάκτη τοῦ ἔργου²⁹. Ὁ σχολιαστής φαίνεται νὰ πιστεύει ὅτι καὶ οἱ στίχοι καὶ ἡ ἀνάπτυξή τους σὲ λόγο πεζὸ εἶναι ἔργο ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου – δὲν κατάλαβε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνθολογία – καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ὅταν ἀναφέρεται στὸν ἄγνωστό μας συντάκτη, τὸν ὀνομάζει «συγγραφέα».

Ἀπὸ ποῦ πῆρε ὅμως ὁ συντάκτης τῆς ἀνθολογίας τὸ ὕλικό του καὶ ἀκόμη ποιά ὑπῆρξε ἐνδεχομένως ἡ δική του προσωπικὴ συμβολή; Γνωρίζουμε σήμερα ἀπὸ τὴ μεταπτυχιακὴ ἐργασία τοῦ Δημ. Κωνσταντινίδη ὅτι τὰ ἑκατὸ ἰαμβικὰ τετράστιχα εἶναι τὸ ἔργο *Κεφάλαια περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας* τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, γνωστοῦ καὶ ἀπὸ ἄλλα ἔργα του λογίου τοῦ 13ου-14ου αἰ. καὶ ποιητῆ πιθανότατα τοῦ μυθιστορήματος

24. P. Canart, *Codices*, σσ. 575-577.

25. Ὁ.π., σσ. 575-576.

26. O. Mazal, «Das moralische Lehrgedicht», σ. 250.

27. H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, τ. 3, Paris 1888, σ. 35. Ἐν τῷ προσθέσω ὅτι ὁ E. Miller («Poème moral», σ. 25) κἀνόντας λόγο γιὰ τὰ δύο ἔργα σημειώνει: «il s'agit, en effet, dans chacun des deux premiers ouvrages d'une panoplie morale divisée en cent chapitres».

28. Βλ. E. Miller, «Poème moral», σσ. 25-26.

29. Ὁ.π., σ. 26.

Καλλίμαχος και Χρυσορρόη³⁰. Ξέρουμε ακόμη από την έρευνα του Βασ. Κατσαρού ότι οι δακτυλικοί ἐξάμετροι, κάποτε λιγότερο ἢ περισσότερο τροποποιημένοι, προέρχονται ἀπὸ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνού³¹.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι ἡ Ἀνθολογία ὀλοκληρώνεται καὶ στὰ δύο χφφ. μετὴν ἀκόλουθη σημείωση³²: Ἰδοὺ δὴ τὴν τῶν κεφαλαίων πολυτρόπως ὅσον κατὰ τὴν ἡμετέραν παρεστήσαμεν δύναμιν. Ἐργον δὲ τοῖς ἐντυγχάνουσι πάντως τὸ μακάριόν με ἀναδειξαι καὶ ἀπεργάσασθαι· ὥσπερ γὰρ τὰ γεγραμμένα μὴ ἐργαζομένων ἡμῶν ἀφανῆ, καὶ εἰ παρ' Ἀριστοτέλους ἂν καὶ Πλάτωνος λέγοντο, οὕτω καὶ παρὰ τῆς ὑμετέρας ἐργασίας τιμώμενα, τῶν ἐξακούστων ὑπάρξουσι καὶ περιφανῶν εἰ καὶ παρὰ Θεοκρίτου τὴν ὑπαρξιν ἔλαβον. Ἐφ' ὑμῖν οὖν καὶ οὐκ ἐπ' ἐμοὶ τοῦ φόγου καὶ ἐπαίνου τυχεῖν· σοφία γὰρ ἀφανῆς καὶ θησαυρὸς κεκρυμμένος οὐδεμία ἐν ἀμφοτέροις ὠφέλεια, φησὶν ὁ σοφώτατος Σολομῶν³³.

Σύμφωνα μετὰ τὰ προηγούμενα, ἡ «Ἀνθολογία» αὐτὴ, καὶ ὄχι «ποίημα» ὅπως ἐξακολουθοῦμε ἀκόμη νὰ τὸ ἀναφέρουμε, δὲν ἔχει καμία ἀπολύτως σχέση, ὅπως ὑποπτευόταν ὁ Krumbacher, μετὸ λεγόμενον «Ἠθικὸ ποίημα» τοῦ Μανασσῆ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τὰ δύο ἔχουν ὡς ἀντικείμενό τους τὰ ἴδια ἠθικὰ παραγγέλματα. Κάποια στιγμή στὸν 14ο αἰ. ἓνας ἄγνωστός μας ἀντιγράφει τὰ δύο αὐτὰ κείμενα, τὴν «Ἀνθολογία» καὶ τὸ «Ἠθικὸ ποίημα» τὸ ἓνα ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄλλο, μετὰ σκοπὸ νὰ ἔχει μία συλλογὴ ἀπὸ ἔργα ἠθοπλαστικοῦ περιεχομένου. Ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ καὶ τὸν νεότερο κτήτορα ἢ ἀναγνώστη τοῦ παρισινοῦ χφφ. ποὺ σημείωσε ἔχοντας ὑπόψη του τὸ περιεχόμενο τοῦ χφφ.: + αὕτη ἡ βίβλος ἐστὴ πανοπλήα³⁴.

Πρέπει νὰ προσθέσω ἀκόμη – ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὰ ὅσα θὰ ἀκολουθήσουν – ὅτι στὸ χφφ. τοῦ Παρισιοῦ τὰ δύο ἔργα ἔχουν ἀντιγραφεῖ βέβαια ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι ἀλλὰ κατὰ τρόπο ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει τὴ διαπί-

30. Δ. Κ. Κωνσταντινίδης, «Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, Κεφάλαια περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας», *Βυζαντινά* 15 (1989) 179-236 (στὸ ἐξῆς: Δ. Κ. Κωνσταντινίδης, «Κεφάλαια»).

31. Β. Κατσαρός, «Οἱ ἐξάμετροι στίχοι των χφφ. Paris. gr. 2750^A, φφ. 1-88, καὶ Vatic. gr. 1898, φφ. 342-393v. Το πρόβλημα τῆς πατρότητάς», *ΕΕΦΣΠΘ, Τιμητικός τόμος στη μνήμη Σταμάτη Καρατζά, Θεσσαλονίκη 1990*, σ. 67-86 + πίν. 1-4 (στὸ ἐξῆς: Β. Κατσαρός, «Οἱ ἐξάμετροι»). Ἐλπίζω νὰ ἔχουμε σύντομα καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ Κατσαροῦ γιὰ τοὺς ἀνακρεόντειους.

32. Paris. gr. 2750^A, φ. 88r, καὶ Vatic. gr. 1898, φ. 394v.

33. Σοφία Σεϊράχ 20,30 καὶ 41,14: σοφία κεκρυμμένη καὶ θησαυρὸς ἀφανῆς, τίς ὠφέλεια ἐν ἀμφοτέροις; Ἄς προσθέσω ὅτι σύμφωνα μετὰ τίς πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει ὁ ἄγνωστός μας συντάκτης τῆς σημείωσης αὐτῆς, κι ἂν ἀκόμη ἡ ἀνθολόγηση τῶν ἔμμετρων κειμένων δὲν εἶναι δική του ἐπιλογή, τοῦ ἀνήκει πιθανότατα ἡ πραγμάτευση τοῦ περιεχομένου τους σὲ λόγο πεζοῦ.

34. Βλ. E. Miller, «Poème moral», σ. 25.

στωσὴ ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ χφ. γινώριζε ὅτι πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὰ κείμενα. Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ παρισινοῦ χφ., ποὺ τὴν ὀφείλουμε στὸν συνάδελφο Γ. Κεχαγιόγλου³⁵, ἡ ἀνώνυμη «Ἀνθολογία», τὸ πρῶτο δηλαδὴ κείμενο τοῦ χφ., τερματίζεται στὸ φ. 88r. Τὸ φ. 88v πρέπει ἀρχικὰ νὰ εἶχε παραμείνει κενό· σήμερα φέρει διάφορες σημειώσεις ἀπὸ τὸ ἴδιο νεότερο χέρι, ποὺ δὲν ἔχουν καμία σχέση μὲ τὰ κείμενα ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν³⁶. Ἀνάμεσα στὰ φφ. 88 (τέλος τετραδίου) καὶ 89 ὑπῆρχαν δύο ἀκόμη φφ. ποὺ ἔχουν κοπεῖ καὶ σώζονται μόνο οἱ ἄκρες τους. Τι ὑπῆρχε στὰ δύο αὐτὰ φφ.; Τὸ λεγόμενον «Ἠθικὸ ποίημα» ἀρχίζει χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ καὶ χωρὶς τίτλο, κάτω ἀπὸ ἓνα μικρὸ ἐπίτιτλο κόσμημα στὸ φ. 89r. Τὸ ἴδιο σχεδὸν μικρὸ ἐπίτιτλο κόσμημα τὸ ξαναβρίσκουμε καὶ στὸ φ. 107v μετὰξὺ τοῦ τέλους τοῦ κυρίως κειμένου καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐπιλόγου τοῦ ποιήματος. Τὸ φ. 108 εἶναι κομμένο στὸ σημεῖο ποὺ ὀλοκληρώνεται ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος» (φ. 108r) καὶ ἡ σωζόμενη πίσω πλευρὰ τοῦ φ. (108v) ἔχει παραμείνει λευκὴ. Στὸ φ. 109r κάτω ἀπὸ ἓνα μεγάλο πύσχημο ἐπίτιτλο κόσμημα ἔχουμε τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ *Διαλόγου κατὰ τῶν Ἰουδαίων* τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου.

Στὸ χφ. τοῦ Βατικανοῦ τὰ δύο κείμενα καταλαμβάνουν τὰ φφ. 342-409 («Ἀνθολογία» φφ. 342-394v· «Ἠθικὸ ποίημα» φφ. 395v-409v). Τὸ «Ἠθικὸ ποίημα» ἔχει ἀντιγραφεῖ χωρὶς τίτλο καὶ χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ του, καὶ στὸ φ. 395r – στὸ πρῶτο μισό του – ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀκόμη μία φορὰ τὸ παρασελίδιο σχόλιο γιὰ τὴ σημείωση μὲ τὴν ὁποία, ὅπως εἶδαμε, ὁ συντάκτης τῆς «Ἀνθολογίας» ὀλοκληρώνει τὸ ἔργο του. Σύμφωνα μὲ τὰ προηγούμενα, φαίνεται πιθανὸ ὅτι σὲ κάποιον ἀπώτερο πρότυπο τῶν δύο χφφ. εἶχε παραμείνει κενὴ τουλάχιστον ἡ πλευρὰ τοῦ φ. ποὺ μεσολαβοῦσε ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα γιὰ νὰ συμπληρώσουν ἴσως ἀργότερα, ὅταν θὰ τοὺς ἦταν δυνατόν, τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ, τὸν τίτλο κτλ. τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος».

Ἀντίθετα μὲ αὐτὸ ποὺ συμβαίνει στὸ χφ. τοῦ Βατικανοῦ, δὲν ἔχουμε στὸ παρισινὸ χφ. παρασελίδια σχόλια στὸ «Ἠθικὸ ποίημα». Στὸ χφ. τοῦ Βατικανοῦ τὰ παρασελίδια αὐτὰ σχόλια στὸ «Ἠθικὸ ποίημα» εἶναι σὲ λόγο πεζοῦ καὶ μόνο ὁ ἐπιλόγος τοῦ ποιήματος (στ. 899-916) δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο σχολιασμοῦ. Εἶναι γραμμένα μὲ τὸ ἴδιο χέρι ποὺ ἀντέγραψε τὰ δύο κείμενα καὶ τὶς παρασελίδιες σημειώσεις στὸ πρῶτο κείμενο. Οἱ παρασελίδιες αὐτὲς σημειώσεις στὸ «Ἠθικὸ ποίημα» ὀφείλονται, πιστεύ-

35. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὴν καλοσύνη του νὰ δεῖ στὸ Παρίσι τὸ χφ. 2750^A καὶ νὰ μᾶς στείλει τὴν περιγραφὴ του. Βλ. καὶ Δ. Κ. Κωνσταντινίδης, «Κεφάλαια», σ. 185, σημ. 4, καὶ Β. Κατσαρός «Οἱ Εξάμετροι», σ. 68, σημ. 12.

36. Γιὰ τὶς σημειώσεις αὐτὲς βλ. καὶ Δ. Κ. Κωνσταντινίδης, ὁ.π., σσ. 187-188, ὅπου καὶ ἡ ἔκδοσή τους.

οιμε, στὸ γεγονός ὅτι αὐτὸς ποὺ τὶς ἔγραψε σχημάτισε τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ «Ἠθικὸ ποίημα» δὲν εἶναι παρὰ ἢ συνέχεια τῆς «Ἀνθολογίας» ποὺ προηγείται. Τὸ συμπέρασμα μᾶς αὐτὸ στηρίζεται στὰ ὅσα διαβάζουμε ὡς εἰσαγωγή, κατὰ κάποιον τρόπο, στὴν ἀρχὴ τῶν παρασελίδων σημειώσεων τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος», στὸ χφ. τοῦ Βατικανοῦ (φ. 395ν). Εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Ἐπειδὴ συνέθετο πᾶσαν τὴν βίβλον ὁ συγγραφεὺς διὰ τε ἡρώων, ἰάμβων, ἀνακρεοντείων ἐπῶν καὶ λογογραφίας, ἰδοὺ καὶ διὰ μέτρων πολιτικῶν ὡς ἐν ἐπιτόμῳ πᾶσαν τὴν αὐτῆς ἐδήλωσε μεταχειρήσιν· οὐ δὴ χάριν καὶ ὁ παρῶν πρὸς τὸν προρρηθέντα ἐν τῇ τοῦ βιβλίου ἀρχῇ μοναχὸν ἐπίλογος ἐξενήνεκται παραδηλῶν ὅτι εἰ καὶ ἀσθενῆς καὶ ἀνίσχυρος πρὸς τὸν τῆς ὑποθήκης ὄγκον ὑπῆρχεν, ἀλλὰ τὴν περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἄλλων παρακελευομένην ἐντολὴν ἐκπεπλήρωκε κρίνας ὅσον τὸ κατ' ἐκείνον δεινὸν καὶ ἀπάνθρωπον ἔξω μένειν τοῦ ὄρου τῆς ἐντολῆς³⁷. Σημείωση βέβαια ποὺ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα. Εἶδαμε ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ πρώτου κειμένου, τῆς «Ἀνθολογίας» δηλαδή, στὸν ἐπίλογό του ποὺ παραθέσαμε ἀγνοεῖ τὸ «Ἠθικὸ ποίημα». Τὰ δύο ἔργα βρέθηκαν μαζὶ ἀπὸ κάποιον συλλογέα ἠθοπλαστικῶν κειμένων.

Σύμφωνα μὲ τὰ προηγούμενα, τὸ χφ. τοῦ Βατικανοῦ δὲν μᾶς βοηθάει γιὰ νὰ προωθήσουμε τὴ λύση τῶν προβλημάτων γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ ποιητῆ τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος» καὶ τὶς προθέσεις του. Ἀντίθετα, ἂν στηριζόμασταν μόνο σ' αὐτό, τὰ συμπεράσματά μας, πιθανότατα, θὰ μᾶς ἀπομάκρυναν ἀπὸ τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα. Ἡ μόνη πληροφορία ποὺ ἔχουμε εἶναι, ἂν πιστέψουμε τὸ περιεχόμενο ἀπὸ τὴν παρασελίδια σημείωση ποὺ παρέθεσα, ὅτι καὶ τὸ πρῶτο κείμενο – ἢ «Ἀνθολογία» – εἶχε ἀφιερωθεῖ ἀπὸ τὸν συντάκτη τῆς σὲ κάποιον μοναχό, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ «Ἠθικὸ ποίημα». Ἦς προσθέσω ἐδῶ ὅτι ὁ Κατσαρὸς δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα «ἢ κατάστρωση τῆς συλλογῆς (τῆς «Ἀνθολογίας» δηλαδή) νὰ προέρχεται ἀπὸ το περιβάλλον του ἰδίου του Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου»³⁸.

Ἦς πρὸς τὴν παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος» τὰ δύο χφφ. – τοῦ Παρισιοῦ καὶ τοῦ Βατικανοῦ –, ποὺ δὲν ἔχουν ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀντιγραφῆς καμία ἄμεση μεταξὺ τους ἐξάρτηση, παρουσιάζουν ἀρκετὲς διαφορὲς ποὺ δὲν μποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν ὡς ἀντιγραφικὰ σφάλματα. Ἔτσι, π.χ., διαβάζουμε στὸ χφ. τοῦ Παρισιοῦ (στ. 160-161):

37. Εἶναι προφανές, θὰ λέγαμε, ὅτι, ὅταν ὁ συντάκτης τῆς παρασελίδιας αὐτῆς σημείωσης γράφει: καὶ ὁ παρῶν πρὸς τὸν προρρηθέντα ἐν τῇ τοῦ βιβλίου ἀρχῇ μοναχὸν ἐπίλογος ἐξενήνεκται, ἀναφέρεται στὸ σύνολο τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος» καὶ ὄχι στὸν ἐπίλογό του.

38. Β. Κατσαρὸς, «Οἱ ἐξάμετροι», σ. 86, σημ. 47.

*Τὴν ἀγαθὴν συμπάθειαν συντόνως ἐξυμνήσω
κὰν ἄσπλαγχνος ὁ τληπαθῆς, ἀνελεήμων πέλω*

ἐνῶ στὸ χφ. τοῦ Βατικανοῦ ἔχουμε (φ. 398r):

*Νῦν αὖθις τὴν συμπάθειαν συντόνως ἐξυμνήσω
κὰν φύσει τὸν ἀσυμπαθῆ κατησπασάμην βίον.*

Στὸ χφ. τοῦ Παρισιοῦ (στ. 184-188):

*Πῶς δὲ τὴν περιλάλητον φρόνησιν ἐν τῷ κόσμῳ
ἄφρων καὶ πάντων ἀμαθῆς λέξω, τρανώσω ταύτην;
Τότε γὰρ ὄντως φρόνιμος ὁ νοῦς ὁ γοργοδρόμος
ὅταν τὸν δρόμον τὸν αὐτοῦ πήξῃ πρὸς τὰς ἀφθάρτους
σκηναῖς καὶ πρὸς τὴν ἐκβολὴν τοῦ πηλοφύρτου σκήνους.*

ἐνῶ στὸ Βατικανὸν ἔχουμε (φ. 398v):

*Πῶς δὲ τὴν περιλάλητον φρόνησιν ἐν τῷ κόσμῳ
ἄφρων, ἀμύητος καλῶν ἀπάντων ὦν τρανώσω;
Τότε γὰρ ὄντως φρόνιμος ὁ νοῦς ὁ πανταχύπους
ὅταν τοῖς ἔργοις ἑαυτὸν πήξῃ σκηναῖς ἀφθάρτοις
ἐν αἷς καὶ ζήσεται λυθεῖς τοῦ πηλοφύρτου σκήνους.*

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ μὴν προχωρήσω αὐτὴ τὴ στιγμή σὲ περισσότερες λεπτομέρειες, οὔτε νὰ ἀπαντήσω σὲ μιὰ σειρὰ ἐρωτήματα· ποῦ ἔχουμε, π.χ., τίς ἐπεμβάσεις· στὴν παράδοση τοῦ παρισιοῦ χφ. ἢ στὴν ἀντίστοιχη τοῦ χφ. τοῦ Βατικανοῦ; γιὰ ποιὸν λόγο ἔγιναν οἱ ἐπεμβάσεις αὐτὲς καὶ ἀπὸ ποιόν; Θὰ προσθέσω ἀκόμη ὅτι στὸ χφ. τοῦ Βατικανοῦ λείπει ἓνα μεγάλο τμῆμα τοῦ κειμένου, ἐπειδὴ ἔχουν ἐκπέσει μεταξὺ τοῦ φ. 400 καὶ τοῦ φ. 401 (σημερινὴ ἀρίθμηση) δύο ἀπὸ τὰ φφ. τοῦ χφ., τὰ μεσαῖα δύο φφ. τοῦ κθ' τετραδίου, ὅπως μᾶς πληροφοροεῖ ὁ Canart³⁹. Ἔτσι, τὸ φ. 400ν τελειώνει μὲ τὴν ἀντιγραφὴ τῶν δύο πρώτων στίχων τοῦ κη' κεφ. («Περὶ ταπεινοφροσύνης») καὶ τὸ φ. 401r ἀρχίζει μὲ τὸ κεφ. μδ' («Περὶ εὐτυχίας»). Οἱ στίχοι ποῦ συνολικὰ ἔχουν ἐκπέσει εἶναι 112, ἐπειδὴ σὲ κάθε φ. τοῦ χφ. ἀντιγράφονται 56 (28+28) στίχοι.

Στὸ χφ. τοῦ Παρισιοῦ τοὺς στ. 564-567 (φ. 100ν), κεφ. ξβ' «Περὶ τοῦ ὅτι δυσάποσπαστος»:

39. P. Canart, *Codices*, σ. 576.

*Καὶ γὰρ οὐκ ἄκρατον ἐστὶν εὐρεῖν εὐδαιμονίαν
παρ' οὐδενὶ τῶν τῷ τῆς γῆς ἐστρεφόμενων γύρω,
κἂν πλεῖστα κτήσαιντο τινές, κἂν εὐθνηοῖντο φίλοις,
κἂν περιρρέοιντο χρυσῶ, κἂν ὄλβω καταντλοῖντο.*

τοὺς ξαναβρίσκουμε πιὸ κάτω, στὸ κεφ. 7ζ' «Περὶ τοῦ ὅτι οὐκ αἰεὶ τὸ πλεῖον ἄριστον» (φ. 107r) ὡς στ. 872-875. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν Mazal νὰ παρατηρήσει ὅτι ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἴδιων στίχων σὲ δύο διαφορετικὰ κεφάλαια καὶ νοηματικὲς ἐνότητες ἀποτελεῖ μία σοβαρὴ ἔνδειξη ἐναντίον τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ Μανασσῆς ὑπῆρξε ὁ ποιητὴς καὶ τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος», ἐπειδὴ, ὅπως σημειώνει, ἡ χρησιμοποίηση αὐτῆ «μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἀπροσεξία ἐνὸς μιμητῆ παρὰ τοῦ ἀρχικοῦ ποιητῆ»⁴⁰. Σύμφωνα ὅμως μὲ τὸ χφ. τοῦ Βατικανοῦ, φ. 403v, οἱ στ. 564-567 εἶναι τελείως διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς στ. 872-875 καὶ νοηματικὰ ἀρμόζουν ἀπόλυτα στὸ περιεχόμενο τοῦ ξβ' κεφ. Τὸ παραθέτω (στ. 562-567):

*Ράστην μὲν ἴσθι τοῦ κακοῦ τὴν ἔνωσιν ὑπάρχειν,
ἀλλὰ καὶ δυσεξάλειπτον εἶναι μετὰ τὴν πείραν.
Οὐ γὰρ ψευδῆς, ὡς ἔοικεν, ὁ γνωματεύσας λόγος,
ὡς ὁ σκαιὸς οὐ δύναται τὴν γνώμην μεταθεῖναι,
οὐδ' ἐκλαθέσθαι τὴν ὀρμὴν τῆς μοχθηροτροπίας·
ἔθος καὶ γάρ, ὡς λέγουσι, ὑπερνικᾶ καὶ φύσεις.*

Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι, λοιπόν, ὅτι δὲν ἔχουμε ἀπροσεξία κάποιου μιμητῆ ἢ κάποιου ποιητῆ, ἀλλὰ λάθος ἀντιγραφικὸ στὸ χφ. τοῦ Παρισιοῦ.

Φθάσαμε πιά στὸ κρίσιμο ἐρώτημα. Ποιὸς ὑπῆρξε ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος»; Στὸ ἐρώτημα ποὺ εἶχα θέσει παλαιότερα, ποιὸς δηλαδὴ ὑπῆρξε ὁ στόχος τοῦ ποιητῆ, εἶχα δώσει τὴν ἀπάντηση ὅτι τὸ ποίημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν Μανασσῆ με σκοπὸ τὴν ἠθικὴ διδασχὴ⁴¹, ἐνῶ ὁ Mazal παρατηρεῖ ὅτι δὲν μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Μανασσῆς θὰ εἶχε ἀντιγράψει τὸν ἑαυτό του μὲ τὴ μορφή ἐκατὸ κεφαλαίων⁴². Υπάρχει ὅμως ἀκόμη ἓνα ἐρώτημα ποὺ δὲν ἀπασχόλησε τοὺς δύο σύγχρονους ἐκδότες τοῦ «Μυθιστορήματος» καὶ μελετητὲς τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος» καὶ εἰδικότερα τὸν Mazal. Ἄν, δηλαδή, αὐτὸς ποὺ ἔγραψε τὸ λεγόμενο «Ἠθικὸ ποίημα» ὑπῆρξε θαυμαστής, μιμητὴς ἢ μαθητὴς τοῦ Μανασσῆ, τότε γιατί περιορίστηκε νὰ ἀντλήσει, καὶ μάλιστα

40. O. Mazal, «Das moralische Lehrgedicht», σ. 265.

41. Εὔδ. Θ. Τσολάκης, «Συμβολή», σ. 25.

42. O. Mazal, *Der Roman*, σ. 62.

«ἀδίστακτα», μόνο ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα *Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν*; Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε καὶ ἂν τὸ «Ἠθικὸ ποίημα» τὸ ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ Μανασσῆς. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ κείμενο δὲν εἶναι, ἄς τὸ σημειώσουμε, ἀκόμη ἓνα Γνωμολόγιο τοῦ τύπου τῆς *Ροδωνιάς* τοῦ Μακάριου Χρυσοκέφαλου καὶ τῆς ἀνώνυμης συλλογῆς τῶν χφφ. Βιέννης καὶ Μονάχου ποὺ μᾶς παραδίδουν ἀποσπάσματα τοῦ «Μυθιστορήματος»⁴³.

Ἄν συγκρίνουμε τὸ περιεχόμενο τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μανασσῆ – τῶν ἀποσπασμάτων του, ἔστω, ποὺ μᾶς ἔχουν διασωθεῖ – μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος», θὰ διαπιστώσουμε ὅτι καταβάλλεται προσπάθεια – τὸ σημειώνει καὶ ὁ Mazal⁴⁴ – νὰ ἀπαλειφθεῖ ἀπὸ τὰ δάνεια χωρία τοῦ μυθιστορήματος κάθε στοιχεῖο ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὸν ἔρωτα, τὸ σωματικὸ κάλλος κτλ. καὶ μὲ τὴ διασκευὴ τους, ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ ποιητῆς μας, νὰ τονίσει μὲ τὰ ἴδια στοιχεῖα, ὅσο βέβαια τοῦ ἦταν δυνατόν, τὶς ἀρετὲς ποὺ πρέπει νὰ κοσμοῦν ἓναν μοναχὸ ἢ καλύτερα τὸν ἐνάρετο χριστιανό. Στόχος τοῦ ποιητῆ εἶναι ὁ ἐξαγνισμός, θὰ λέγαμε, τοῦ ἐρωτικοῦ στοιχείου τοῦ μυθιστορήματος καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν δὲν ἔχουμε δάνεια ἀπὸ ἄλλα ἔργα τοῦ Μανασσῆ.

Ἡ ἀδεξιότητα τοῦ ποιητῆ, ποὺ ἐπισημάνσαμε, ὀφείλεται ἀκριβῶς στὴ δυσκολία προσαρμογῆς ὅταν διασκευάζει δάνεια στοιχεῖα. Εἶναι πολὺ λιγότερο ἀδέξιος ὅταν δὲν στηρίζεται σὲ χωρία τοῦ «Μυθιστορήματος». Αὐτὴ εἶναι, π.χ., ἡ περίπτωση τοῦ κεφ. μβ' («Περὶ διαβολῆς», στ. 397-414), τοῦ κεφ. πα' («Περὶ πλοῦτου», στ. 755-766).

Ὁ Κωνσταντίνος Μανασσῆς ἔγραψε κάποτε ἓνα ἐρωτικὸ μυθιστόρημα. Καταφεύγει ἀργότερα ὡς μοναχὸς σὲ κάποια μονή⁴⁵. Θὰ ἦταν ἀπίθανο νὰ δεχθοῦμε ὅτι τοῦ ζητήθηκε μὲ τὴν εἴσοδό του στὴ μονὴ νὰ ἀποκηρύξει κατὰ κάποιο τρόπο τὸ ἐρωτικὸ του ἔργο; Τὸ «Ἠθικὸ ποίημα», ὅπως ἄλλωστε ἀναφέρεται στὸν Πρόλογό του, καὶ εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ τὸ τονίσω καὶ παλαιότερα, γράφεται ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ ποὺ δόθηκε στὸν ποιητῆ τοῦ ἀπὸ κάποιον μοναχὸ ἱεραρχικὰ ἀνώτερό του. Διαβάζουμε ἐκεῖ (στ. 1-4)⁴⁶:

*Νῦν ἤδη πάντων βέλτιστε τῶν κατὰ πνεῦμα ζώντων,
ὅσον κατὰ τὴν δύναμιν ὑπῆρχεν ἡμετέραν
ὁδὸν τὴν τῆς ὑπακοῆς ἐπλήρωσα καθάπερ
βίβλοι, προφῆται καὶ Θεὸς ἐδίδαξεν ἀρχήθεν.*

43. Εὐδ. Θ. Τσολάκης, «Συμβολή», σσ. 32 κ.έ.

44. Ο. Mazal, *Der Roman*, σ. 64, καὶ Εὐδ. Θ. Τσολάκης, ὁ.π., σ. 29.

45. Βλ. πρὶν πάνω, σ. 3.

46. Εὐδ. Θ. Τσολάκης, ὁ.π., σσ. 23-25.

Τι νόημα θὰ εἶχε ἂν τὴν ἐντολὴ τὴν ἔπαιρνε κάποιος τρίτος καὶ ὄχι ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς τοῦ «μυθιστορήματος», δηλαδὴ ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς;

Τέλος, στὸν Ἐπίλογο τοῦ «Ἠθικοῦ ποιήματος» (στ. 902) ὁ ποιητὴς μας χαρακτηρίζει τὸ ἔργο του καὶ τοὺς στίχους του διπυρίτας καθαρούς. Ποιὸς ἄλλος ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Μανασσῆ θὰ προχωροῦσε σ' ἓναν παρόμοιο χαρακτηρισμὸ θέλοντας νὰ δηλώσει ὅτι ἓνα παλαιότερο ἔργο του, τὸ ἐρωτικὸ του μυθιστόρημα, ξαναψήθηκε, ξαναδουλεύτηκε, καὶ ἔχουμε τώρα τὸ «Ἠθικὸ ποίημα» μὲ στίχους καθαρὸς ἀπὸ καθετὶ ἐπιλήψιμο ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη;

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΕΥΔΟΞΟΣ Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ